

Prof. zw. dr hab. Radosław Zenderowski

Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Recenzja

rozprawy doktorskiej
mgr Zuzanny Haliny SIELSKIEJ

pt. *Konflikt jako czynnik różnicujący kapitał społeczny w byłych republikach Jugosławii*
(Katowice 2022, ss. 363)

napisanej na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
pod kierunkiem p. dr hab. Agnieszki Turskiej-Kawy, prof. UŚ

1

Przedmiotem recenzji jest rozprawa doktorska dotycząca kapitału społecznego na obszarze postjugosłowiańskim w aspekcie znaczenia, jakie posiada konflikt (etniczny) jako zmienna niezależna dla poziomu kapitału społecznego. Jako badacz przemian społeczno-kulturowych zachodzących na Bałkanach w okresie po zakończeniu konfliktów zbrojnych na tym terenie z zainteresowaniem zapoznałem się z zawartością merytoryczną rozprawy doktorskiej pani Zuzanny Sielskiej, i w ramach niniejszej opinii formułuję szereg uwag, które mogą stać się następnie przedmiotem dyskusji w ramach publicznej obrony.

1. Stan badań a recenzowana praca

Autorka swoje rozważania naukowe oparła na niewątpliwie bardzo licznych źródłach i opracowaniach, z których na ogół korzystała w sposób poprawny zachowując reżim krytycznej analizy literatury. Materiał źródłowy został w przeważającej mierze wytworzony przez Autorkę w postaci prawie dwóch tysięcy ankiet.

Jeśli chodzi o literaturę przedmiotu, Autorka zgromadziła i wykorzystała szereg kluczowych i wartościowych pozycji naukowych w odniesieniu do analizy dwóch pojęć, a mianowicie konfliktu (zbrojnego, etnicznego) oraz kapitału społecznego. Dobór poszczególnych monografii i artykułów należy uznać za przemyślany. Niestety tego samego nie można powiedzieć odnośnie do literatury poświęconej zarówno samym konfliktom na obszarze byłej Jugosławii jak i przemianom społeczno-kulturowym dokonującym się na tym obszarze w ciągu ostatnich trzech dekad. Brakuje lub daje się zauważyć poważny deficyt odwołań do prac naukowych czołowych choćby tylko polskich bałkanologów takich jak: M. Korzeniewska-Wiszniewska, W. Walkiewicz, M. Ickiewicz-Sawicka, A. Jagiełło-Szostak. Nieskromnie pozwolę sobie także wskazać na szereg moich monografii, w tym na trzypięciotomowe dzieło we współautorstwie z J. Pieńkowskim pt. *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, w którym omawiamy m.in. kulturowe podłoże i konsekwencje konfliktów na Bałkanach czy dwie pozycje monograficzne będące owocem zespołowych badań empirycznych (terenowych) pod moim kierownictwem na obszarze objętym konfliktem etnicznym (R. Zenderowski – red., *My już jesteśmy zjedzeni... Rola i znaczenie prawostawia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa*, Wyd. Instytut Politologii UKSW, Warszawa 2012) lub w środowisku uchodźców i emigrantów z obszaru b. Jugosławii (R. Zenderowski – red., *Mieliśmy swój*

dom, w którym byliśmy szczęśliwi... Konflikty etniczne na terytorium byłej Jugosławii w narracjach migrantów z państw postjugosłowiańskich i mieszkających w Austrii, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2019). Uważam, że zwłaszcza dwie ostatnie pozycje doskonale korespondują z rozważaniami poczynionymi w rozprawie doktorskiej i pozostaje jedynie żałować, że nie zostały one w nich uwzględnione. Literatura dotycząca konfliktów na obszarze b. Jugosławii wydaje się być w niemałej mierze przypadkowa, a dobór poszczególnych pozycji (niektórych o wątpliwych walorach naukowych), niezbyt gruntownie przemyślany.

Nie można również nie zauważyć, iż Autorka we *Wstępie* w bardzo niewielkim stopniu odnosi się do aktualnego stanu badań nad kapitałem społecznym na obszarze państw postjugosłowiańskich. Przywołuje jedynie kilka wybranych pozycji odnoszących się do konfliktu, kapitału społecznego i konfliktów na obszarze b. Jugosławii, ale nie odpowiada na pytanie o to, w jakim zakresie i w jakich aspektach przedmiot Jej badań jest też przedmiotem analiz naukowych innych badaczy. Tym samym można odnieść (mylne) wrażenie, że jest Ona niejako pionierem tychże badań.

2. Cel pracy, problem badawczy i hipotezy

Autorka precyzyjnie ujmuje **cel swojej rozprawy**. Stwierdza mianowicie, że „Celem niniejszej dysertacji jest zbadanie oddziaływania konfliktu na zróżnicowanie kapitału społecznego rozumianego jako umiejętność wspólnego organizowania się jednostek oraz tworzenie sieci pozytywnych relacji poprzez udzielanie pomocy, poczucie wsparcia, solidarności oraz współpracę poprzez nieformalne reguły i normy międzyludzkie w obrębie grupy w celu realizacji wspólnych interesów. W pracy wyróżniłam cztery elementy, takie jak obywatelskość, sieci społeczne, poczucie bezpieczeństwa oraz zaufanie społeczne, które składają się na kapitał społeczny.” (s. 8). Należy uznać, że cel badawczy został wyrażony w sposób poprawny i precyzyjny, a jednocześnie spełnia on kryterium istotności i doniosłości naukowej.

Problem badawczy rozprawy doktorskiej powinien zostać wyrażony w postaci pytania lub kilku pytań odnoszących się do wcześniej zdefiniowanego, choćby wstępnie, przedmiotu i celu badania. Pytania te, zwane na gruncie metodologii nauk, pytaniami problemowymi lub pytaniami badawczymi, powinny być niebanalne i naukowo oraz społecznie doniosłe. Odpowiedzi na te pytania służyć mają lepszemu poznaniu otaczającej nas rzeczywistości oraz człowieka w jego indywidualnych i społecznych rolach oraz relacjach.

W recenzowanej rozprawie doktorskiej Autorka formułuje we *Wstępie* następujące trzy pytania badawcze: „w jaki sposób natężenie konfliktu różnicuje kapitał społeczny? Czy wśród młodych w republikach, gdzie odnotowano większe natężenie konfliktu kapitał społeczny będzie inny niż w republikach, gdzie to natężenie było niższe? Czy kwestie związane z obywatelskością, budowaniem sieci społecznych, poczuciem bezpieczeństwa oraz zaufaniem interpersonalnym i instytucjonalnym będą różne w tych grupach?” (s. 9). Z kolei w rozdziale metodologicznym stawia już osiem pytań problemowych: „Czy natężenie konfliktu różnicuje partycypację społeczną młodych? Czy natężenie konfliktu różnicuje budowanie sieci społecznych wśród młodych? Czy natężenie konfliktu różnicuje poczucie tożsamości młodych ludzi? Czy natężenie konfliktu różnicuje poziom poczucia bezpieczeństwa wśród młodych? Czy natężenie konfliktu różnicuje poziom zaufania społecznego? Czy natężenie konfliktu różnicuje poziom zaufania interpersonalnego? Czy natężenie konfliktu różnicuje poziom zaufania instytucjonalnego? Czy natężenie konfliktu różnicuje poziom zaufania do państwa?” (s. 208-211).

Zarówno pytanie główne, jak i pytania uszczegóławiające zostały sformułowane poprawnie i korespondują one z przyjętym celem pracy, jak również z hipotezami sformułowanymi w rozdziale czwartym. Można jedynie zastanawiać się nad powtórzeniem pytań badawczych we *Wstępie* i w rozdziale metodologicznym. Dobrym rozwiązaniem byłoby sformułowanie głównego pytania badawczego we *Wstępie* i odesłanie w nim do rozdziału czwartego – do pytań szczegółowych.

Hipotezy są poprawne pod względem metodologicznym, składają się ze zmiennych niezależnej i zależnej oraz są ściśle skorelowane z szczegółowymi pytaniami badawczymi (s. 208-211).

Reasumując, Autorka zasadniczo poprawnie definiuje cel, pytania problemowe i hipotezy swojej rozprawy doktorskiej, a wskazane drobne uchybienia nie wpływają istotnie na późniejsze zastosowanie metod badawczych i prowadzenie procesu badawczego.

3. Zakres pracy (przedmiot badań)

Informację na temat zakresu pracy tylko częściowo można wyczytać z tytułu rozprawy.

I tak **zakres rzeczowy** stanowi kapitał społeczny uwarunkowany skalą konfliktów, przy czym z treści pracy wynika, że nie chodzi w ogóle o konflikty społeczne, w tym np. socjoekonomiczne, ideologiczne itp., lecz o konflikty etniczne o różnym natężeniu. I z tego powodu należałoby zmodyfikować tytuł rozprawy.

Zakres przestrzenny tworzą terytoria sześciu państw postjugosłowiańskich: Serbii, Macedonii Północnej, Czarnogóry, Chorwacji, Słowenii oraz Bośni i Hercegowiny. Zatem w przeprowadzonych badaniach nie uwzględniono obszaru Kosowa. A szkoda.

Jeśli chodzi o **zakres czasowy**, to z jednej strony wyznacza go okres konfliktów zbrojnych na obszarze postjugosłowiańskim (choć nie jest on zadeklarowany wprost, można przyjąć, że chodzi głównie o lata 1991-1999), z drugiej strony związany jest z czasem przeprowadzenia badań ankietowych, które w poszczególnych państwach prowadzone były w różnym czasie: w Serbii od października 2019 roku do końca stycznia 2020 roku, w Macedonii Północnej od grudnia 2019 roku do czerwca 2021 roku, w Chorwacji od maja 2020 roku do lipca 2021 roku, w Czarnogórze w czerwcu 2021 roku, w Słowenii od stycznia 2021 roku do sierpnia 2021 roku, w Bośni i Hercegowinie od stycznia 2021 roku do sierpnia 2021 roku. Należy też wspomnieć o Polsce, gdzie przeprowadzono tzw. badania kontrolne (referencyjne) od lutego 2020 roku do sierpnia 2020 roku.

Problemem pozostaje **zakres podmiotowy** i to z dwóch powodów. Po pierwsze, reprezentatywna próba badawcza dla państw b. Jugosławii nie została osiągnięta. Po drugie tytuł pracy sugeruje, że przedmiotem badania jest ogół populacji, gdy tymczasem grupa badawcza została zawężona do ludzi młodych w przedziale wiekowym 18-34, i to większości młodzieży akademickiej. Uważam, że tak istotna zmiana powinna znaleźć swoje odzwierciedlenie w tytule lub podtytule rozprawy.

4. Struktura pracy

Struktura pracy – jeśli chodzi o układ poszczególnych części pracy, zwłaszcza rozdziałów i podrozdziałów – jest nie tylko poprawna, ale i wzorcowa jeśli chodzi o przejście od części teoretycznej (wyjaśnianie siatki pojęć) przez metodologiczną (wyjaśnianie zastosowanej w pracy metodologii badań własnych) po empiryczną (prezentacja wyników badań własnych).

Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów, *Wstępu*, *Zakończenia*, *Bibliografii*, *Spisu rysunków*, *Spisu tabel*, *Spisu wykresów* oraz *Aneksu* zawierającego wzór ankiety. Nie zawiera natomiast *Wykazu skrótów*, które występują głównie w rozdziale trzecim.

Mimo generalnie pozytywnej oceny struktury rozprawy, wydaje się, że dwa pierwsze rozdziały są nazbyt rozbudowane, zwłaszcza zaś rozdział dotyczący pojęcia konfliktu. Lepszym, w moim przekonaniu rozwiązaniem, byłoby stworzenie jednego rozdziału teoretycznego, w którym zawarto by analizy dwóch kluczowych pojęć tj. kapitału społecznego i konfliktu (etnicznego) oraz relacji występujących między nimi. Poza tym trzeba zauważyć, że definiowanie pojęć, które prowadzi do licznych w całej pracy powtórzeń, odbywa się zarówno w rozdziałach teoretycznych, jak i w rozdziale metodologicznym. W rozdziale piątym z kolei przydałyby się paragrafy strukturalizujące treści analiz w obrębie podrozdziałów (choć nie jest to bezwzględnie konieczne). Ponadto w podrozdziale 2.5. brakuje kulturowo-cywilizacyjnych skutków konfliktów.

We *Wstępie*, „newralgicznej” części pracy brakuje z kolei informacji o: (a) stanie badań podjętej w pracy problematyki, w tym odniesień do uznanych za kluczowe pozycji; (b) precyzyjnej informacji o zakresach rozprawy (zwłaszcza rzeczowym i czasowym); (c) zastosowanej w pracy metodologii badań w odniesieniu do rozdziałów I-III.

5. Metody i techniki badawcze

Autorka, o czym już wspomniano, we *Wstępie* nie informuje o zastosowanych przez siebie metodach i technikach badawczych, co uznać należy za pewien mankament, który częściowo zniwelowany jest deklaracją metodologiczną zawartą w czwartym rozdziale zatytułowanym *Metodologia badań własnych* oraz piątym – *Prezentacja wyników badań własnych*.

W rozdziale czwartym Autorka deklaruje, że badania przeprowadzono „z wykorzystaniem autorskiego kwestionariusza ankiety. Kwestionariusz został przetłumaczony na język chorwacki, macedoński, serbski i słoweński” (s. 212). Nie wspomina o technice badawczej uznając ją zapewne za domyślną. Szczegółowo omawia strukturę ankiety oraz zastosowane w niej skale (Do większości twierdzeń respondenci ustosunkowywali się na skali Likerta). Autorka ponadto deklaruje, że w celu poszukiwania odpowiedzi na postawione pytania badawcze wykorzystwała następujące modele: korelacyjny i istotności różnic, zaś w celu porównania średnich w dwóch grupach wykorzystano test U Manna-Whitney’a (s. 213). Z kolei do badania związków pomiędzy zmiennymi wykorzystano współczynniki rang Spearmana. W rozdziale piątym Autorka stwierdza, że w procesie weryfikacji hipotez zastosowała „jednoczynnikową analizę wariancji ANOVĘ oraz – wobec niespełnionych założeń o równości wariancji - test post-hoc T2 Tamhane’a – konserwatywny test oparty na rozkładzie t-Studenta” (s. 264).

Opisane wyżej techniki i narzędzia badawcze uznać należy za dobrane poprawnie i zastosowane zgodnie z procedurą naukową. Z dużą precyzją również opisuje i analizuje zależności występujące między zmienną niezależną (natężenie konfliktu etnicznego) a zależną (poziom kapitału społecznego) zakładając w tym przypadku istnienie związku przyczynowo-skutkowego. Trzeba jednakowoż pamiętać, że z metodologicznego punktu widzenia możliwe jest odwrócenie kolejności i uznanie kapitału społecznego za zmienną niezależną zaś poziomu konfliktu etnicznego za zmienną zależną.

Dyskusyjny jest natomiast sposób pomiaru natężenia konfliktu etnicznego jako zmiennej niezależnej. Służyć temu ma autorska macierz zamieszczona na stronach 214-215. Badanie konfliktu jako zmiennej niezależnej zostało przeprowadzone – jak deklaruje Autorka – z wykorzystaniem metody mieszanej (choć kilka stron wcześniej wspomina tylko o metodzie jakościowej, por. s. 214 vs. s. 235), w ramach której każdy z konfliktów został poddany wnikliwej analizie jakościowej uwzględniającej kluczowy element modelu badawczego jakim jest natężenie konfliktu. W celu możliwego zestawienia uzyskanych wyników z rezultatami ilościowymi badań dotyczących kapitału społecznego, ostateczny wynik wyskalowano. Tego typu konflikty są z wielu względów w ogóle trudno mierzalne i klasyfikowalne, co stanowi obiektywną przeszkodę, co stanowi spore utrudnienie w używaniu ich jako zmiennej niezależnej w badaniach ilościowych.

Poważny problem, zwłaszcza w perspektywie analiz komparatystycznych stanowi fakt, że tylko w dwóch państwach osiągnięto prawie próbę badawczą (Słowenia, Serbia), a nawet ją przekroczone (Macedonia Północna), w pozostałych nie (w Serbii N=789 / uwzględnionych ankiet: 631, Słowenii N=234 / 200, Macedonii Północnej N=227 / 265, Czarnogórze N=100 / 78, Chorwacji N=464 / 157, Bośnia i Hercegowina N=397 / 109). Z tekstu rozprawy nie wynika czy przeprowadzono badania pilotażowe służące przetestowaniu narzędzia badawczego. Liczba zebranych ankiet zwłaszcza w dwóch ostatnich państwach stwarza bardzo słabe podstawy do analiz ilościowych.

Zastanawiająca jest również bardzo duża nadreprezentacja kobiet w badanych populacjach. Jedynie w przypadku Czarnogóry odzwierciedla ona rzeczywiste proporcje społeczne, zaś w przypadku Serbii, Chorwacji, Bośni i Hercegowiny oraz Słowenii proporcje te radykalnie odbiegają od ogólnospołecznych. To samo należy powiedzieć o Polsce jako grupie kontrolnej. Brakuje ponadto informacji o li-

rzebności osób w wewnętrznych przedziałach wiekowych, np. 18-25 i 26-34, co pozwoliłoby stwierdzić jaką część stanowi np. młodzież akademicka, nieznana jest również ważna zmienna jaką jest w tego typu badaniach wykształcenie. Co ciekawe, w ankiecie w tzw. metryczce zastosowano podziały wiekowe oraz kafeterię z wykształceniem.

Autorka w swojej rozprawie poniekąd utożsamia narodowość respondentów z ich obywatelstwem lub krajem zamieszkania, co w przypadku Bałkanów jest bardzo dyskusyjne zważywszy na liczne mniejszości i mozaikę narodowościową zwłaszcza w przypadku Bośni i Hercegowiny, Macedonii, Czarnogóry i Serbii. Narodowość i przynależność do większości lub mniejszości etnicznej w danym państwie jest tutaj niezwykle ważną zmienną niezależną. Z lektury rozprawy trudno wywnioskować w jakim stopniu uwzględniono przedstawicieli mniejszości etnicznych, zwłaszcza Albańczyków stanowiących znaczący odsetek populacji w Macedonii Północnej, Czarnogórze, a regionalnie także w południowej Serbii, ale również Węgrów stanowiących znaczącą część populacji serbskiej Wojwodiny.

Kolejne zastrzeżenie odnosi się do próby badawczej, która obejmuje osoby w przedziale wieku 18-34 lat, co oznacza, że najstarsi z tej populacji mogą pamiętać konflikty z perspektywy kilkuletniego lub kilkunastoletniego dziecka, zaś najmłodsi znają je tylko „ze słyszenia”. Trudno w obydwu przypadkach mówić o jakimś świadomym przeżywaniu tychże konfliktów, które *nota bene* w różnych państwach i regionach miały miejsce w różnym czasie. Wydaje się zatem, że to nie sam konflikt etniczny powinien być zmienną niezależną, lecz różnego rodzaju praktyki i narracje memuaryzacyjne opisujące przyczyny, przebieg i konsekwencje konfliktów. Przyjmując taką perspektywę, rozdział III zamiast opisywać konflikty, powinien skoncentrować się raczej na formach ich upamiętniania, opisywania i przeżywania w różnych społecznie relewantnych narracjach. Należy ponadto zapytać o to, gdzie jest mowa o korelacji osobistego doświadczenia udziału w konflikcie z poszczególnymi wymiarami kapitału społecznego? W rozprawie przyjęto zbiektywizowany pomiar intensywności konfliktu, ale przecież ten sam konflikt poszczególnym badanym jednostkom może jawić się odmiennie – jako konflikt o niskiej, średniej lub wysokiej intensywności.

Konstrukcja ankiety wydaje mi się mocno problematyczna, albowiem zawiera ona pytania odnoszące się wyłącznie do kapitału społecznego, nie zawiera natomiast pytań odnoszących się do zmiennej niezależnej czyli percepcji konfliktów etnicznych. Tymczasem poziom kapitału społecznego zależy od wielu innych zmiennych, takich jak choćby istnienie w kulturze danego narodu tradycji miejskich, liberalnych, poziomu wykształcenia, styczności z różnymi innymi wzorcami kulturowymi, doświadczeń emigracyjnych. Radykalnie różne doświadczenia historyczne w odniesieniu do warstwy kulturowo-cywilizacyjnej mieli mieszkańcy Słowenii i Chorwacji – krajów ciężających ku Zachodowi, inne Serbii, Macedonii Północnej, Bośni i Hercegowiny i Czarnogóry – krajów pozostających bardzo długo pod panowaniem tureckim.

6. Styl narracji i sposób zastosowania teorii (w tym wykorzystania literatury przedmiotu)

Recenzowana rozprawa jest napisana zasadniczo poprawnym językiem naukowym z wykorzystaniem odpowiednich metod, technik i narzędzi badawczych oraz z użyciem właściwej siatki pojęciowej. Poszczególne pojęcia zostały poprawnie i precyzyjnie zdefiniowane. Należy przede wszystkim jednak docenić olbrzymi wysiłek badawczy Autorki wynikający w znacznej mierze z decyzji o przeprowadzeniu badań ilościowych – terenowych w oparciu o ankietę w sześciu państwach powstałych po rozpadzie Jugosławii. Podziw wzbudza wysoki poziom strukturalizacji analiz poczynawszy od właściwej struktury całości pracy po wywody prowadzone w ramach rozdziałów i podrozdziałów. Za bardzo udane uznaje należy różne tabele oraz schematy, w których Autorka dokonuje analiz komparatystycznych i systemowych. Są to zwłaszcza tabele: Tradycyjne podejście do kapitału społecznego zawierająca zestawienie autorów i definicji (s. 21-22), Współczesne podejście do kapitału społecznego zawierająca zestawienie autorów i definicji (s. 26-28), Miary kapitału społecznego (s. 31), Typologia ze względu na charakter konfliktów zbrojnych (s. 103). Należy jedynie zwrócić uwagę, że informacja pod tabelami „opracowanie

własne" jest niepełna, albowiem w celu stworzenia danej tabeli Autorka musiała skorzystać z kilku źródeł, powinno być zatem „opracowanie własne na podstawie: ...”.

Nie uchylając pozytywnej oceny stylu narracji i sposobu zastosowania teorii, chciałbym sformułować także kilka uwag krytycznych. Oto one:

1. W podrozdziałach od 3.2. do 3.6. zastosowano podział na konflikty „po rozpadzie Jugosławii” i „obecne konflikty”. Określenie „po” obejmuje cały okres aż do czasów współczesnych, gdy tymczasem Autorka wprowadza kategorię „obecnych” konfliktów. Gdzie jest granica czasowa między „po” a „obecnie”? Uważam, że lepszy byłby podział na konflikty „w trakcie rozpadu Jugosławii” i „po rozpadzie Jugosławii” w odniesieniu do Serbii, Bośni i Hercegowiny, Chorwacji i Słowenii, zaś w przypadku Macedonii Północnej i Czarnogóry podział taki nie ma uzasadnienia, zatem nie ma potrzeby jego tworzenia.
2. Tytuł podrozdziału 4.4. powinien brzmieć: „Techniki i narzędzia badawcze”, zwłaszcza, że Autorka nie tylko opisuje zawartość merytoryczną ankiety, ale także sposób jej przeprowadzenia.
3. Autorka we *Wstępie* pisze: „Często wybuchające konflikty i starcia doprowadziły do pejoratywizacji pojęcia „Bałkany” i innych terminów nawiązujących do regionu tworząc nowe określenia, takie jak bałkanizacja czy Sarajewo” (s. 8). Problem w tym, że Bałkany niemal od początku istnienia tego terminu (koniec XV wieku) nacechowane były pejoratywnie.
4. W trzecim rozdziale Autorka stwierdza: „Jednak w 1918 mając wybór, Słowenia zdecydowała się wstąpić do nowego tworu – Księstwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (później Królestwa SHS)” (s. 114). W tym krótkim zdaniu znajdują się trzy błędy merytoryczne. Po pierwsze nie Słowenia, lecz Słoweńcy, a jeszcze ściślej elity słoweńskie zdecydowały się na projekt państwa Słowian Południowych (Słowenia jako odrębne państwo wówczas nie istniała). Po drugie nigdy nie istniało Księstwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, gdyż w 1918 roku utworzono Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Po trzecie – w późniejszym czasie tj. w 1929 roku utworzono nie Królestwo SHS, lecz Królestwo Jugosławii.
5. W rozdziale trzecim podstawowe informacje statystyczne dotyczące poszczególnych państw powinny być ujęte w jednej tabeli komparatystycznej. Nie wiedzieć czemu także Autorka o strukturze etnicznej w formie tabelarycznej zdecydowała się napisać tylko w przypadku Czarnogóry.
6. Na stronie 126 niezwykle ważnemu ze względów symbolicznych konfliktowi o Vukovar Autorka poświęca tylko jeden akapit. Warto przy tym zauważyć, że jakkolwiek miasto to leży w granicach Chorwacji, to w 1991 roku blisko 40% jego mieszkańców stanowili Serbowie, którzy również stali się celem ataków ze strony wojsk federalnych.
7. Na stronie 132 Autorka wspomina o chęci „odzyskania” przez Chorwatów niepodległego państwa. Problem w tym, że jeśli nie liczyć wczesnego średniowiecza, Chorwaci nie posiadali wcześniej niepodległego państwa.
8. „Następnie, państwo to [Bośnia i Hercegowina – RZ] od 1918 roku należało do Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, Królestwa Jugosławii, a później Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii” (s. 133). Bośnia i Hercegowina po pierwsze nie była wówczas państwem, po drugie w czasie tzw. I Jugosławii nie była również republiką stanowiącą człon federacji.
9. W podrozdziale 3.4.2. pisząc o „obecnych konfliktach” w Serbii Autorka ogranicza się wyłącznie do kwestii kosowskiej, zupełnie pomijając konflikty w tzw. Dolinie Preszewa, Sandżaku i w Wojwodinie – najsilniej zróżnicowanym etnicznie regionie Europy.
10. W podrozdziale 3.6.2. brak jest wzmianki o gorącym konflikcie etnoreligijnym w Czarnogórze pomiędzy wyznawcami Serbskiej Cerkwi Prawosławnej i Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej (głównie o majątek kościelny).
11. Podrozdział 4.2. faktycznie powiela i powtarza analizy poczynione w dwóch pierwszych rozdziałach. Ponadto opisy konfliktów etnicznych w rozdziale piątym stanowią w dużej mierze powtórzenie treści z rozdziału trzeciego.

12. W celu zdiagnozowania natężenia konfliktu Autorka przyjęła skalę od 0 do 3, gdzie 0 - to sytuacja, w której nie występuje konflikt, 1 - to konflikt o niskim natężeniu, 2 – konflikt o średnim natężeniu, 3 - konflikt o wysokim natężeniu (s. 236). Zatem przyjmując tę logikę na s. 239 w tabeli na niebieskim tle powinno być „o średnim natężeniu”, albo „3”, natomiast na s. 249 również w tabeli zastosowano nieadekwatny kolor i do tego „4” zamiast „3”.
13. Komentując niski poziom zaufania polskiej młodzieży do Kościoła Autorka w nieco publicystycznym stylu stwierdza: „Obecnie, reprezentuje on tożsame wartości z partią rządzącą, co znacznie może oddziaływać na zaufanie wśród części społeczeństwa niepodzielającej tych wartości. Dodatkowo, młodzi Polacy deklarowali istotnie najniższe zaufanie do rządu ze wszystkich badanych obywateli państw. Można przypuszczać, że wpływ na to ma obecna sytuacja w państwie. Silna władza partii rządzącej, liczne afery oraz różnice dotyczące światopoglądu Polaków, wzmagają niezadowolenie społeczne. Młodzi, mogą obecnie czuć niepokój i obawy, a tym samym, tracić zaufanie do instytucji sprawujących władzę”. Taki ogląd sprawy jest daleko idącym uproszczeniem i polityzacja części polskiego duchowieństwa jest jedną z wielu zmiennych wpływających na postrzeganie Kościoła jako instytucji. Istnieje szereg pogłębionych badań na ten temat, do których warto sięgnąć, żeby zrozumieć, że jest to element szerszego procesu kulturowego.
14. Pozostając przy temacie religii, nieco dziwi brak uwzględnienia tej zmiennej / komponenty kapitału społecznego w przypadku badań prowadzonych na Balkanach, gdzie relatywnie wysoki odsetek osób deklaruje przywiązanie do wartości religijnych (może z wyjątkiem Słowenii). Poza tym w literaturze dotyczącej kapitału społecznego znajduje się sporo odniesień do religijnego wymiaru kapitału społecznego. Oddajmy głos prof. M. Sroczyńskiej, która pisze: „Źródłami kapitału społecznego są: tradycja historyczna (w tym religijna), zwyczaje i wzory aktywności rynkowej, hierarchicznie generowany porządek prawny oraz normy religijne (F. Fukuyama). Niewątpliwie, religia pozostaje ważnym czynnikiem rozwoju społecznego, co dokumentowały studia M. Webera. Większa siła protestantyzmu, w porównaniu z katolicyzmem, polegała na oddziaływaniu na rzecz pluralizmu i tolerancji, świeckiego światopoglądu i etosu pracy. Historyczna obecność religii do dziś wpływa na specyfikę wartości w różnych krajach europejskich (R. Inglehart)”¹.

7. Uwagi edytorskie

Rozprawa generalnie spełnia wymogi redakcyjne stawiane tego typu opracowaniom naukowym. Nie zgłaszam poważniejszych zastrzeżeń w tym względzie. Nie mogę jednak nie odnotować: (a) błędów w przypisach i Bibliografii; (b) licznych literówek i innych błędów językowych, w tym stylistycznych.

(a)

Część przypisów sporządzonych jest według odmiennego standardu. Autorka nie zawsze konsekwentnie stosuje skróty pozycji w przypisach. Czasem zamiast pełnego adresu bibliograficznego podaje link do strony internetowej repozytorium. Przykładowe (wybrane) błędnie sporządzone przypisy: 42, 62, 65, 197, 213, 293, 474. Ponadto *Bibliografię* wypadłoby uporządkować nie tylko alfabetycznie ale – co powinno być standardem w każdej pracy naukowej – przynajmniej według podziału na źródła i opracowania.

(b)

Autorka w kilkunastu miejscach „przekręca” nazwiska i nazwy toponimów, np. Dahrend zamiast Dahrendorf, Reginia-Racharski zamiast Reginia-Zacharski, Čorović zamiast Čolović, Kacznik zamiast Kaczanik / Kačanik. Używa nieistniejącej nazwy „Skupszcina Serbska” (powinno być: Zgromadzenie

¹ M. Sroczyńska, *Kapitał społeczny a więź religijna: (możliwości i ograniczenia)*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2007 nr 10.

Narodowe Republiki Serbii, serb. Народна скупштина Републике Србије). Na określenie rzeczy policzalnych oraz ludzi konsekwentnie używa terminu „ilość” zamiast „liczba”. Przykłady „niezgrabności” językowych: *W 2018 roku miała miejsce wizyta prezydenta Serbii Aleksandra Vučića i prezydent Chorwacji Kolinda Grabar-Kitarović w Zagrzebiu.* (s. 131); *Dzięki swojemu bogactwu kulturowemu i skomplikowanej historii Bośnia i Hercegowina zyskała miano „małego kotła bałkańskiego”, bowiem to właśnie tam 28 czerwca 1914 roku zabito tam Franciszka Ferdynanda rozpoczynając tym samym I Wojnę Światową.* (s. 133); *Według spisu ludności z 2002 roku młodzi w Macedonii stanowią około 20% całej populacji państwa jednak ich liczba raczej maleje.* (s. 160-161); (...) *jednak już w 2002 roku CBOS odnotowuje skok poczucia zadowolenia z życia obywateli.* (s. 262).

8. Konkluzja

Reasumując zgłoszone powyżej uwagi, pragnę stwierdzić, że recenzowany przeze mnie tekst rozprawy doktorskiej p. mgr Zuzanny Haliny Sielskiej, stanowi zasadniczo udaną próbę analizy problematyki wpływu konfliktów etnicznych na poziom kapitału społecznego. Nie jest to bynajmniej praca wolna od wad, które starałem się odpowiednio zasygnalizować w niniejszej recenzji. Nie są to jednak wady dyskwalifikujące Autorkę czy nawet istotnie obniżające generalną ocenę rozprawy. Argumentem przemawiającym za pozytywną oceną rozprawy jest niewątpliwie duży wysiłek badawczy i organizacyjny, polegający na badaniach terenowych i analizie zebranego materiału empirycznego w postaci wypełnionych ankiet. Praca spełnia wymogi stawiane tego typu pracom badawczym stanowiącym podstawę awansu naukowego. Jej jakość stanowi dobry prognostyk przyszłego rozwoju naukowego Kandydatki do stopnia naukowego.

W związku z powyższym, wnoszę o dopuszczenie p. mgr Zuzanny Haliny Sielskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Cieszyn-Warszawa, dnia 7 czerwca 2022 roku

prof. dr hab. Radosław Zenderowski

Radosław Zenderowski
ul. Limanowskiego 3 m. 6
PL 43-400 Cieszyn
Tel.: 600.431.170
E-mail: r.zenderowski@uksw.edu.pl

Instytut Nauk o Polityce i Administracji UKSW
ul. Wóycickiego 1/3 bud. 23 (WSE)
PL 01-938 Warszawa
Tel.: +48 22 569 68 29
E-mail: ip@uksw.edu.pl